

УДК 94(477.53)“19–20”:633.71

С. В. Макарець

СТАН РОЗВИТКУ ТЮТЮНОВОЇ ГАЛУЗІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена особливостям технології вирощування тютюну в господарствах Полтавської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Спираючись на відповідний статистичний матеріал, здійснено аналіз динаміки розвитку тютюнової галузі регіону. Акцентовано увагу на тому, що розмір посівних площ, відведених під культуру тютюну, залежав від різних чинників, основним серед яких було зниження чи зростання ринкових цін на тютюн. Зауважено, що провідна роль у вирощуванні тютюну належала селянським господарствам. Звернуто увагу на заходи полтавських земців, спрямовані на підтримку місцевих тютюносійних господарств.

Ключові слова: тютюн, тютюнництво, махорка, американський тютюн, тютюновий статут, Полтавська губернія.

Тютюнництво є невід'ємною складовою частиною агропромислового комплексу України. Донедавна виробництво тютюну було високодохідною галуззю сільського господарства, визначало фінансове благополуччя всіх тютюносійних господарств та приносило значні доходи сімейному бюджету сільських трудівників, зайнятих у цій сфері діяльності. Це була найприбутковіша сільськогосподарська культура з рівнем рентабельності 28 – 40% [1]. Однак за роки незалежності нашої держави спостерігається стала тенденція до зниження обсягів виробництва тютюну, основними причинами чого є скорочення площ тютюнових плантацій та майже подвійне зниження урожайності [2, с. 23]. За таких обставин необхідним є пошук шляхів удосконалення економічного механізму формування та функціонування ринку тютюну. В умовах нагальної проблеми відновлення тютюнової галузі стає актуальним вивчення досвіду вирощування тютюну в поміщицьких і селянських господарствах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо цікавим у цьому плані є розвиток тютюнової галузі в Чернігівській і Полтавській губерніях, які в названий період займали лідируючі позиції по вирощуванню тютюну не лише серед українських губерній, а й по Російській імперії загалом.

У дослідженнях науковців означена проблема не знайшла широкого висвітлення. Частково увагу на особливості розвитку тютюнової галузі звернуто в наукових працях, присвячених питанням економічного розвитку України. Свого часу побічно цієї проблеми торкнулися такі дослідники як І. Гуржій [3], О. Нестеренко [4], О. Реєнт [5], І. Довжук [6], М. Москалюк [7, 8] та інші. Проте наразі дане питання вимагає додаткового опрацювання.

Метою статті є з'ясування особливостей технології вирощування тютюну в господарствах Полтавської губернії та основних тенденцій розвитку тютюнової галузі в регіоні у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.

Основною продукцією сільськогосподарського виробництва в Полтавській губернії традиційно було зерно, однак важливе місце належало і вирощуванню технічних культур, серед яких, задовольняючи потреби місцевих споживачів і частково постачаючись на зовнішній ринок, вирізнявся тютюн.

Тютюнництво в Полтавській губернії найбільш поширене було в її північно-західній частині: Прилуцькому повіті – 34,78% площі тютюнових плантацій у губернії, Роменському повіті – 18,22% і Лохвицькому повіті – 15,12% [9, с. 37]; порівняно в невеликій кількості в Пирятинському, Золотоніському, Лубенському повітах. В інших 9 повітах тютюн культивувався в мізерній кількості. Останнє місце належало Кобеляцькому повіту, де посіви тютюну складали 0,14% площі тютюнових плантацій [9, с. 37]. Тютюн вирощували як у великих поміщицьких маєтках, так і у дрібних селянських господарствах, причому саме останнім належала провідна роль у цій галузі [5, с. 58]. В 1879 р. середній розмір тютюнової плантації в губернії складав 723 кв.с. [10, с. 116], тобто приблизно 0,3 дес. (1 десятина дорівнювала 2 400 кв. сажнів).

Тютюнова галузь Полтавщини у пореформений період розвивалася нестабільно – періоди піднесення змінювалися спадом виробництва.

Таблиця 1. Динаміка розвитку тютюнової галузі Полтавської губернії у другій половині ХІХ ст.
[Складено за: 11, с. 537]

Рік	Кількість плантацій	Площа (десятин)	Збір (пудів)
1887	214578	11161	1192942
1888	101673	11813	1098904
1891	85336	5693	364078
1893	106493	8340	982137
1899	70569	7060	615731

Згідно зі статистичними даними найвищого розвитку було досягнуто в 1887 – 1888 рр. [10, с. 53]. У 1888 р. спостерігаємо зменшення кількості плантацій більше ніж у два рази, порівняно з 1887 р. Але при цьому площа посівів і збір тютюну майже не змінилися. Цей факт пояснюється ліквідацією в цей період найдрібніших господарств. До 1891 р. площа посівів і збір тютюну знову зменшуються більше ніж у три рази порівняно з 1887 р. На 1893 р. за рахунок відновлення дрібних селянських господарств спостерігається

певний ріст, хоча колишніх показників досягти так і не вдалося. На 1899 р. знову маємо факт зниження показників вирощування тютюну.

Розширення чи скорочення площ, зайнятих під тютюном, залежало, головним чином, від зростання чи зниження ринкових цін на нього. Так, у 1879 р. остання різко знизилася (маємо факт зменшення посівних площ з 7006 дес. з урожаєм 441687 пудів у 1878 р. [10, с. 118] до 5460 дес. у 1879 р. [10, с.120]). Таке коливання було зумовлене внесенням у 1877 р. чергових змін до тютюнового статуту, які, визначаючи розмір акцизу на тютюн, хоч і стосувалися в першу чергу безпосередніх виробників тютюнової продукції, але при цьому опосередковано торкалися і тих, хто займався його вирощуванням. Закон 1877 р., зрівнявши акциз на всі сорти тютюну, зумовив занепад тютюнництва там, де перш за все зосереджувалася культура середніх і нижчих сортів. Підвищення акцизу на такі сорти тютюну зменшило зацікавленість у них фабрикантів, відповідно закупівельні ціни різко знизилися, вирощування для господарів стало не вигідним, що потягло за собою скорочення посівних площ [12, с. 20]. Однак уже високі ціни 1880 р. сприяли розширенню тютюнових посівів і, відповідно, збільшенню збору тютюну до більше ніж 554000 пудів [10, с. 121].

Таблиця 2. Вплив ринкових цін на тютюн на розмір посівних площ [13, с. 110]

Рік	Ринкова ціна на махорку (в крб.)	Рік	Було десятин під плантаціями тютюну
1899	1,5	1900	7311
1900	1,62	1901	7737
1901	3,08	1902	8509
1902	1,75	1903	9955
1903	1,55	1904	9586
1904	1,08	1905	8517
1905	1,45	1906	7685
1906	1,73	1907	8200
1906	1,43	1908	13139

Та цінова політика була не єдиним фактором, що визначав розмір площі під посівами тютюну. Також вплив мало зниження урожайності, що було зумовлене виснаженням ґрунту внаслідок недостатнього внесення добрив та вирощування тютюну на одному і тому ж місці протягом тривалого періоду. А, наприклад, зменшення посівів у 1906 р. господарі відреагували на дозвіл 1905 р. (указ “Об отмене запретительных в отношении табачного бадила постановлений и о новых размерах упаковки папирос” [14, с. 501]) на продаж “бадила” (стебло тютюнової рослини), що раніше знищувалося на плантаціях [15, с. 88].

У господарствах Полтавської губернії вирощували тютюн переважно нижчих сортів. У першу чергу це була махорка (амерсфортський тютюн), панська і селянська. Кращої якості панська махорка розводилася поміщиками Прилуцького і Лохвицького повітів [16, с. 298]. Махорка мала різні назви: рубанка (тютюн, який отримують, якщо листя при зборі відривають на попередньо зрізаному куці); шнуровий (тютюн, який отримують, коли листя обламуються на куці прямо на плантації і для просушки нанизуються на шнури); папушний, камергерський (сорти досить низької якості). Культивували також бакун (сорт тютюну, схожий до махорки, але має іншу форму листя і розмір; відрізняється особливим ароматом, який не зникає ні при якій культурі, тоді як махорка змінює свої якості в залежності від культури). Вживався переважно сільським населенням.

Деякі поміщики розводили в себе тютюн вищого сорту – американський (віргінка або віргінський тютюн). Також вирощували тютюн із турецького насіння. Але таких плантацій, порівняно з кількістю махорки і бакуну, було небагато.

Таблиця 3. Збір тютюну різних сортів та його середня урожайність у Полтавській губернії на початку ХХ століття [13, с.110]

Рік	Вищого сорту	Махорки	Всього	Середній урожай (з десятини)
1900	22002	801	823472	113
1903	137	1079771	1079908	108
1906	50	697890	697940	90
1907	4401	1261883	1266284	154
1908	1169	1191331	1192500	91

Щодо вищих сортів, то господарі надавали перевагу американському тютюну. Так, у 1907 р. у Полтавській губернії із плантацій загальною площею 8200 дес. було зібрано тютюну вищих сортів: турецького – 30 пудів, американського – 410 пудів. Збір тютюну нижчих сортів склав 1261900 пудів [17, с. 64]. У 1913 р. кількість плантацій тютюну складала 46741 загальною площею 8729 дес. На них було зібрано тютюну вищих сортів: турецького – 21 пуд, американського – 239 пудів. Збір тютюну нижчих сортів склав 1247777 пудів [18, с. 84]. У 1914 р. кількість плантацій тютюну складала 43940 загальною площею 7942 дес. На них було зібрано тютюну вищих сортів: турецького – 10 пудів, американського – 308 пудів. Збір тютюну нижчих сортів склав 873198 пудів [19, с. 72].

Тенденція до зменшення, а місцями і майже повного припинення в Полтавській губернії культури тютюну вищих сортів пояснюється значним падінням ринкових цін на нього, а також досить високим акцизом, внаслідок чого полтавський тютюн, який до того ж не відрізнявся високою якістю, не міг витримати конкуренцію з тютюном, вирощеним в інших регіонах імперії (бессарабським, кавказьким) [20, с. 95]. Крім того, для культивування вищих сортів ароматного тютюну потрібні і відповідні кліматичні умови – висока вологість атмосфери в літній період. Континентальний же клімат полтавського регіону (з жарким і сухим літом) більше сприяв розведенню тютюну нижчих сортів, що характеризувалися їдким смаком і важким запахом, якостями, що “більш за все цінуються простим народом” [10, с. 115].

Зупинимося на технології вирощування тютюну. Тютюн рідко вводився в сівозміну. Зазвичай його вирощували протягом багатьох років підряд на городах або на особливих плантаціях. Тютюн – рослина вибаглива, тому потребує добре підготовленого, із внесенням достатньої кількості добрив, ґрунту, а також ретельного догляду під час росту. Але тютюнники (господарі) не завжди зважали на ці умови, що в свою чергу знижувало якість тютюну, а відповідно, і його цінність. Майже скрізь тютюн розводився шляхом висадки на поля розсади, вирощувати яку найкраще було в парниках. Але парники мали далеко не всі господарі (переважно великі господарства), решта ж з цією метою використовували ділянки, максимально захищені від холодних вітрів. Сіяли розсаду на Полтавщині в кінці березня і в квітні, пересаджували її з середини травня до середини червня [10, с. 116]. Подальший догляд за плантацією полягав у боротьбі із бур'янами, розпушуванні ґрунту, інколи в обгортанні. При вирощуванні махорки здійснювалося пасинкування, тобто обривання бокових пагонів. Ця процедура сприяла отриманню більш міцного тютюну. Проте не всі господарі своєчасно проводили пасинкування, що в кінцевому результаті впливало на якість продукту і уповільнювало досягання листків.

Збір американського тютюну та бакуну полягав в обриванні листя. Процес не складний, але враховуючи той факт, що на одній і тій же рослині листя дозріває в різний час, збір варто було проводити в кілька етапів. Якщо ця умова не виконувалася, відбувалося змішування зрілого листя з незрілим, що знову ж таки значно знижувало якість продукту. Потім листя складали в кучі і в закритому приміщенні піддавали початковому бродінню, після чого для подальшої сушки нанизували на шнур і нарешті складали в папуші (в кожній 20 – 30 листків). При збиранні махорки зрізали повністю стебла рослини, які потім нанизували на жердини (глиці) і розвішували в сараях для сушки. По її закінченні від стебла відривали листя і набивали його прямо в кулі з роози.

Стан розвитку тютюництва, як важливої галузі аграрного виробництва Полтавської губернії, звертав на себе увагу Полтавського губерньського земства. В даному питанні першочергового значення надавалося обговоренню і внесенню пропозицій щодо тютюнових статутів, положення яких, хоч і стосувалися переважно розміру акцизу, але при цьому мали безпосередній вплив і на становище тютюносійних господарств.

У 1866 р. в губерньських земських зборах була створена комісія для розгляду питання про обкладання податком простого тютюну. Комісія, після розгляду відгуків повітових зборів, висловилася проти обкладання акцизом простого тютюну з огляду на наявні умови виробництва, яке і так було малоприбутковим; введення ж податку загрожувало цілковитим крахом цього виробництва. Комісія крім того пропонувала просити уряд представити на розгляд земських зборів проект нового тютюнового статуту. Збори 1866 р. затвердили цю доповідь комісії, і міністерство фінансів на деякий час залишило простий тютюн вільним від акцизу.

Після введення в дію закону про обкладання простого тютюну акцизом, деякими повітовими земськими зборами в 1879 р. було порушене питання про зміну закону від 6 червня 1877 р. у тому сенсі, щоб дозволено було облаштовувати фабрики для виготовлення виробів курильного тютюну із махорки в повітах; таке клопотання порушувало Роменське надзвичайне зібрання і Лохвицьке чергове. Лубенське чергове земське зібрання 1879 р., вказавши на шкідливий вплив цього ж закону у тому відношенні, що він дозволив відкриття фабрик тільки в губерньських містах, крім того звернуло увагу іще і на те, що новий закон, знизивши акциз з крупки, убив торгівлю в папушах. Прилуцьке земське зібрання того ж року, клопочучись також про дозвіл облаштовувати фабрики в повітах, разом з тим просило про відміну інших обтяжливих умов того ж статуту (зобов'язання для фабрик вибирати вказану кількість бандеролей, правила облаштування приміщень). Губерньське земське зібрання 1881 р. клопотало також із цих питань, і деякі із побажань були задоволені при складанні нового статуту 1882 р. В 1890 р. Полтавське сільськогосподарське товариство підняло питання про скликання з'їзду тютюнників у Лохвиці. На витрати по скликанню з'їзду деякі повітові зібрання, зацікавлені в цій справі, виділили певні кошти: Лохвицьке 500 крб. і Гадяцьке 50 крб. Інші ж, як наприклад, Роменське в 1890 р. і 1891 р. відхилили цю пропозицію [21, с. 36–37].

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. Полтавська губернія залишалася одним із важливих регіонів вирощування тютюну не лише в Україні, а й в усій Російській імперії. Не дивлячись на те, що полтавські господарі культивували переважно тютюн нижчих сортів, він користувався попитом і на місцевому ринку, і за межами губернії. Тютюносійні господарства забезпечували необхідною кількістю сировини підприємства тютюнової промисловості, яка стала в цей час на Полтавщині провідною галуззю виробництва [7, с. 8].

Джерела та література

1. Вирощування тютюну. Економіка і технології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : eurowine.com.ua/?q=node/15841
2. Бялковська Г. Д. Криза тютюництва та шляхи її подолання / Г. Д. Бялковська // Сталій розвиток економіки : Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2013. – № 2. – С. 23–29.
3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 191 с.

4. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2 : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
5. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
6. Довжук І. В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. X. – С. 27–33.
7. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Микола Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 6–12.
8. Москалюк М. Розвиток тютюнової промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. / Микола Москалюк // Мандрівець : Журнал гуманітарних студій. – 2008. – № 7. – С. 49–52.
9. Василенко В. И. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии / В. И. Василенко. – Кобеляки : Типография Б. И. Брагилевского, 1895. – 155 с.
10. Историко-статистический обзор промышленности России / под ред. Д. А.Тимирязева. – СПб. : Тип. В. Киршбаума и тип. А. Суворина, 1883. – Т. 1 : Сельскохозяйственные производства, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. – 552 с. с разд. паг.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Типография Исидора Гольдберга, 1903. – Т. XXXII : Полтавская губерния. – 830 с.
12. Историко-статистический обзор промышленности России / под ред. Д. А. Тимирязева. – СПб. : Тип. В. Киршбаума и тип. А. Суворина, 1886. – Т. 2 : Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. – 963 с. с разд. паг.
13. Полтавский земский календарь на 1910 год / издание Полтавского губернского земства. – Полтава : Электрич. типо-литография “Дохман”, 1909. – 238 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1908. – Собрание 3. – Т. XXV. – Отделение 1. – 966, 157 с.
15. Полтавский земский календарь на 1909 год / издание Полтавского губернского земства. – Полтава : Электрич. типо-литография “Дохман”, 1908. – 126 с.
16. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб. : Тип. Императорской АН, 1858. – 383 с.
17. Статистический справочник по Югу России / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Типо-литография преемн. И. А. Дохмана, 1910. – 75 с.
18. Статистический ежегодник Росиии. 1914 г. – Птг. : ЦСУ МВД, 1915. – 632 с.
19. Статистический ежегодник Росиии. 1915 г. – Птг. : ЦСУ МВД, 1916. – 659 с.
20. Полтавский земский календарь на 1908 год / издание Полтавского губернского земства. – Полтава : Типо-литография И. А. Дохмана, 1907. – 135 с.
21. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России : (1865 – 1892 гг.) / издание Полтавской губернской земской управы. – Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1894. – VI, 246 с.

Makarets S. State of the development of the tobacco industry of Poltava province in the second half of the 19th – early 20th centuries

The article is devoted to the peculiarities of tobacco cultivation technology in the farms of Poltava province in the second half of the 19th – early 20th centuries. The dynamics of the development of the tobacco industry in the region is analyzed based on the relevant statistical data. The attention is focused on the fact that the amount of the acreage aimed for cultivating tobacco depended on different factors the main of which was the decrease or increase of market prices for tobacco. It is noticed that the leading role in growing tobacco was played by the farmsteads. The attention is paid to the measures taken by the Poltava provincial authorities to support local tobacco-growing farmsteads.

Key words: *tobacco, tobacco industry, rustic tobacco, American tobacco, tobacco charter, Poltava province.*